

השימוש באילנות יוחסין בקרבת ביתא ישראל

לדמותו של גיבור היסטורי בספרות ובמסורות

חיים רוזן

הקדמה

בספטמבר 1993 נשלח מאזור גונדר, באמצעות מתווך, מכתב מיועד לימשלת ישראל, ועניינו איחוד משפחות. הכותב הציג את עצמו כך:

שמי ב"א. הזרע שלי הוא [מה]יהודי המפורסם מאוד ביותר והנכבד, שהציל את זרע ישראל מהשואה, אזש דנזו אברהם זרע של קס סבהת בהיתו בנו. המבקש ממשלת ישראל הנכבדה הנ"ל, אבי הוא שהציל את כל נותרים בגבורה ובחוכמה מחושך לאור מהשמדה לתחייה שנתרו מזרעו שתעלו אותנו ארצה.

המכתב, שרק קטע ממנו ניתן כאן, בתוספת פיסוק, נשלח באמהארית ובתרגום עברי שנעשה בידי בן העדה והוא נמסר כאן כלשונו.

מאמר זה יבחן שתי הנחות יסוד בפניית ב"א אל ממשלת ישראל: (א) שייחוסו המשפחתי מקנה לו זכות מיוחדת; (ב) שעצם האיזכור של שניים מאבותיו, אזאג' דינזו אברהם (להלן: אד"א) וקס סבהת, מוכיח את מוצאו הישראלי (ישראלי – באמהארית) או היהודי האתונטי. כדי לחזק את בקשתו להתחשבות מיוחדת, משבח ב"א במיוחד את מעשי הגבורה של אד"א.

ב"א מייחס לאד"א את הצלת ביתא ישראל – על-ידי מניעת מזימה להשמדתם. (במקור האמהארי של המכתב נכתב 'אלקיט', שתרגומו 'שואה'). ועוד: בזכות גבורת אד"א ניצלו ביתא ישראל, ומעשיו הכשירו את הקרקע לתחייתם ולעלייתם לישראל בסופו של דבר.

מכתבו של ב"א הוא דוגמה כיצד מסורות בעל-פה משמשות כמקור היסטורי, ואילו איזכורו של אד"א מסב את שימת הלב אל דמות כמעט נשכחת בתולדות ביתא ישראל, דמות שראויה להערכה מחדש ומעשיה ראויים לציון ולזכירה.

א. מי היה אזאג' דינזו אברהם?

במכתב הנידון אין שום פרטים מזהים לגבי אד"א, רקעו האישי וזמנו. אם, כפי שתואר במכתב, הוא היה דמות היסטורית כה מרכזית, יש לצפות שיוזכר בחיבורים על תולדות ביתא ישראל. אולם בשני ספרים על כך שפורסמו באחרונה, מאת סטיבן קפלן וג'יימס קווירין,¹ אין זכר לאיש זה. שמו גם לא מוזכר בתעודות אתיופיות, קאתוליות או פורטוגאליות מן התקופה.

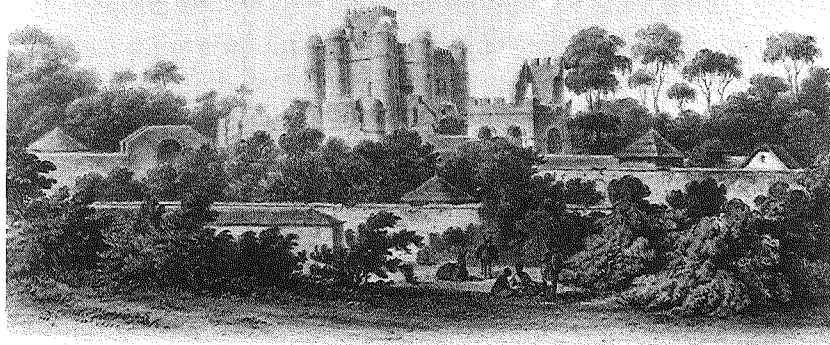
מקור כתוב אחר על תקופות מסוימות בתולדות ביתא ישראל הוא כרוניקה קצרה, יחידה בסוגה, מאת יהודי אתיופי אלמוני, שחי בימי הקיסר מנליק השני (מלך בשנות 1889-1913). בכרוניקה זו, הכתובה באמהארית, מוזכר 'ישראלאווי' בשם אברהם,² שחי בימי הקיסר סוסניוס (מלך בשנות 1607-1632). לפי תעודה זו, פנה אברהם אל הקיסר בבקשה שיתיר ליהודים לחזור לאמונתם. סוסניוס, שאברהם מצא חן בעיניו, נעתר לבקשתו ואף מינה אותו מושל עליהם. התעודה מוסיפה, כי 'ישראלאווי' זה, ולפי הכינוי הוא כנראה מביתא ישראל, כונה בידי הנוצרים דינזאז, אך בלי להסביר את הכינוי. ובכך הטקסט מדבר על אדם בשם אברהם המכונה דינזאז, שם קרוב לדינזו. אזאג' הוא תואר שפירושו 'מנהיג', אשר לפעמים הוענק לביתא ישראל ששירתו את שליטי אתיופיה במאות ה-16 וה-17.³ בכרוניקה נאמר, שאברהם נעשה 'אהוב המלך', ועל-כך סביר להניח שסוסניוס העניק לו את התואר אזאג', ואם הנחה זו נכונה הרי הדמות שבטקסט זה היא אד"א במכתב שבדיונונו.

אולם לסלאו, שכמובן לא היה יכול לדעת על מכתב זה, שיער, בלי להביא הוכחות משכנעות לכך, כי אברהם המוזכר בכרוניקה הוא יהודי אירופי בשם סולומון, שביקר באתיופיה. אין לסלאו שום הסבר לכינוי דינזאז. במסקנותיו החפוזות, מחה לסלאו את זכר אד"א מההיסטוריה הכתובה של העדה וטישטש את מסורות ביתא ישראל על אירוע זה. קווירין חזר אל פירושו של לסלאו בלי לבדוק את האפשרות שאברהם היה דמות בולטת בתולדות ביתא ישראל.

ואילו ב"א מתאר את אד"א כאיש כמעט אגדי, תוך שימוש בכיטויים אמהאריים המייצגים אחדים מהערכים המרכזיים של ביתא ישראל, כגון: ג'גנט (גבורה עילאית), טיבב (חוכמה גדולה) וטאגל (דבקות במטרה). אד"א מוצג כאיש שמנע אסון מעמו, בדומה למרדכי היהודי או יהודה המכבי, אך למרות כל דברי השבח, אין המכתב מציין את מעשהו המדויק של גיבורו. רמז להשגו נמצא בנוסח האמהארי של הכרוניקה הנידונה מימי מנליק, שבה נאמר שהוא עשה 'דג' טנאט' בחצר סוסניוס.

הפניות ביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר

- 1 ראה: קפלן; קווירין, התפתחות.
- 2 הכרוניקה פורסמה, עם תרגום לאנגלית והערות, בשנת 1947 — ראה: לסלאו, עמ' 75.
- 3 דיון בתואר זה ובתארים אחרים שהעניק הקיסר בגונדר לבני ביתא ישראל — ראה: קווירין, התפתחות, עמ' 105-109.

מבצר המלך פאסילידס (מלך 1667-1932, בן המלך סוסניוס) בגונדר

מונח זה פירושו להמתין (בסבלנות) ליד דלת או שער, ובמסורת האתיופית הוא מכוון להמתנה מחוץ לארמון הקיסר כדי לבקש את התערבותו בעניין כלשהו. המבקש היה ממתין בחצר או בארמון הקיסר, או עומד בדרכו של השליט בהיותו במסע, בתקווה למשוך את שימת לבו. הענות הקיסר לפניית המבקש ביטלה כל הכרעה קודמת. בהסתמך על מכתבו של ב"א ועל הכרוניקה שצוינה לעיל וכן על דיווחים בעל-פה שאספתי מפי מידענים המכירים את הפרשה (ראה להלן), נראה שהשגו של אד"א היה תוצאה של סבלנותו ויכולתו לשכנע את הקיסר להרשות לביתא ישראל לעבוד את האלוהים על-פי דרכם.

מידע נוסף על מעשי אד"א ניתן למצא במסורת בעל-פה שנרשמה בידי האנתרופולוג ההולאנדי יאן אבינק, ועל-פיה היה אד"א מנהיגה של קבוצה מקרב ביתא ישראל שחבריה עבדו בארמון המלכותי בגונדר בתור בונים, משפצים ובעלי-מלאכה. הוא ביקש מאת סוסניוס כי ביתא ישראל באזור גונדר יורשו להחזיק בדתם, וזאת כאשר המלך שאף להעביר את כל נתיניו אל הדת הקאתולית. אד"א הצליח אפוא להגן על בני עמו מפני כפייה של המרת דת.⁴

פרט למסורת שמביא אבינק, כמעט אין ראיות לכך שהשפעת אד"א הביאה להצלת בני אמונתו בסמיין. יתרה מזו, קשה להניח שמול אצולה מורדת, מזימות חצר, כמורה ביקורתית וישועים פעילים, סוסניוס ביצע את מדיניותו הקאתולית על-פי אהדתו לבעל-מלאכה מביתא ישראל. אמנם מדיניות סוסניוס כלפי ביתא ישראל

4 ראה: אבינק, עמ' 408-409.

היתה מורכבת ורב-גונית.⁵ בעוד שבני העדה מאזור דמביה שבקירבת גונדר שירתוהו כבונים, אלה שבסמיין עמדו מולו בשדה הקרב; בעוד הראשונים זכו במענקים של קרקעות ובסובלנות דתית ברוב שנות מלכותו, האחרונים נרדפו והוכנעו. בנסיבות הללו, סביר שאיש ביתא ישראל בולט מגונדר, כגון אד"א, ימצא חן בעיני המלך וישיג יחס מיוחד לבני עמו.

חלק מהסתירות בדבר דמותו ופועלו של אד"א כפי שעלו מן המקורות שהבאנו אפשר ליישב על-פי המסורות בעל-פה, שאספתי עליהן. מסורות אלה משלימות פרטים חשובים להבנת אירועי התקופה מנקודת מבטם של ביתא ישראל, ואין צורך לציין כי השימוש במקורות שבעל-פה הוא בעייתי ומחייב התייחסות זהירה וביקורתית, תוך הימנעות מראייה צרה ופוזיטיביסטית של המקורות. כפי שהעיר קווירין באחרונה, למסורות בעל-פה שני יתרונות: 'הן נותנות מידע שאחרת היה אובד להיסטוריה והן נותנות נקודת מבט מתוך חברה מסויימת'.⁶ עד כה נסב דיוננו במכתבו של ב"א עסק רק בנושא הראשון. כעת נפנה לנושא השני: מה מלמדות אודות המסורות בעל-פה על אודות אד"א מנקודת ראותם של ביתא ישראל על ההיסטוריה שלהם.

ב. השימוש שעושים אתיופים באילנות יוחסין

העובדה שב"א מדגיש במכתבו את יחסי הקירבה שלו אל אדם מלפני 400 שנה, ואף קורא לו 'אבי', עשויה להפתיע קורא מודרני אך היא נעשית מובנת יותר בהקשר של התפישה הרווחת בצפון אתיופיה בדבר גנאולוגיה ומוצא. לפי תפישה זו אתיופי יכול לחשוב עצמו צאצא (באמהאריית: טוולאג') של כל אדם שהוא מתייחס אליו בצורה ליניארית, והמיוחד בה הוא שאין גבול למספר הדורות שאדם עשוי למנות אחורה. כתוצאה מכך יכול אדם חי לייחס את עצמו דרך קרובים, ממין זכר או נקבה, למספר גדול של אבות קרובים או רחוקים יותר. ככלל, כל אתיופי מחשיב את קשריו לאבות רחוקים. כתוצאה מכך, יכול אדם לטעון בגאווה שהוא צאצא של אדם בעל מוניטין לאומיות, שחי לפני זמן רב ובמקום המרוחק מהאזור או הכפר שבו חי הטוען. אדם שהביא עדות של אישים חשובים לאימות ייחוסו, יש לגנאולוגיה שלו ערך שאינו רק סמלי, אלא הוא גם יכול לדרוש את זכויות אבותיו, כגון בעלות על קרקעות או מבנים, ובעבר גם הזכות להימנות עם בעלי תפקידים ציבוריים. תפישה זו, בין היתר, מאפשרת לאנשים למחוק הבדלים ביניהם בנסיבות מסויימות. כך לדוגמה, כאשר אתיופיה עמדה מול אימים חיצוניים, כגון פלישת אחמד גראגן במאה ה-16 או

5 דיון על תקופת סוסניוס על סמך עיקר המקורות הכתובים — ראה: קפלן, עמ' 88-96.
6 ראה: קווירין, מסורות, עמ' 306. שימוש במסורות בעל-פה להבנת יחסו של הקיסר תיוודרוס לביתא ישראל ועל הבעייתיות הכרוכה בכך — ראה: בן-דור, במאמר המתפרסם בחוברת זו.
7 תפישה זו נחקרה לעומק על-ידי האנתרופולוג האמריקאי אלן הובן — ראה: הובן.

הכיבוש האיטלקי במאה ה-20, התאחדו אנשים למרות פערים חברתיים ודתיים ביניהם, מפני שהרגישו שיש להם אבות משותפים — גם אם הרחיקו לכת לשם כך עד שלמה או דוד המלך. דוגמה אחרת: כפריים נוצרים באתיופיה שחשו איום פנימי — מצד הממשלה או המורדים בה — לא היה קשה להם להזדהות עם ביתא ישראל, שאליהם התייחסו קודם לכן אך מעט ולפעמים אפילו בזלזול.

רבות מהתכונות המרכזיות של תפישת-המוצא האתיופית מונחות ביסוד הקביעות של ב"א בדבר ייחוסו לאד"א. זאת ניתן לראות באילן היוחסין של ב"א, שפורסם במקורו בידי אבינק.⁸ במקור הזה ב"א לא הסתפק בייחוס של 14 דורות בלבד עד אד"א, אלא הוסיף עוד שבעה דורות, עד שתי דמויות מפורסמות בתולדות ביתא ישראל, גדוון (גדעון) זרע דויד. כך ב"א יוצר את הרושם שאד"א, קס סבה והוא עצמו הם צאצאי המשפחות ה'טהורות' ביותר של ביתא ישראל, שמוצאן 'יהודי' מעל לכל ספק.

אי אפשר לקבוע עד כמה אילן יוחסין כזה משקף דמויות אמיתיות ועד כמה הוא פרי של מיתוס משפחתי. יש להניח, שכל האנשים המוזכרים אכן חיו, פחות או יותר, בתקופות המתאימות למיקומם באילן, ורק מומחה אתיופי לגנאולוגיה מסוגל להכריע אם אכן היה כל אחד מהם באמת מאבותיו של ב"א. קס מלומד שראה את הטבלה הכחיש בתוקף שלאד"א היה בן בשם סבהת. הכחשה זו מעוררת תמיהה, מפני שקס סבהת ממוקם בגנאולוגיה כחוליה מרכזית המקשרת בין אד"א ובין הדורות הבאים עד ב"א. יתרה מזו, אותו קס וגם קס נוסף העירו, כי גברא הווריאה (מס' 10 בטבלה) הוא שם נוצרי. תגובות אלו מעלות אפשרות, שב-10 הדורות האחרונים היו אבותיו של ב"א מומרים לנצרות, או שמא היו לכל אורך קו ייחוסם נוצרים אתיופים אורתודוקסים, שאולי התחתנו עם נשים מביתא ישראל.

נוכח תגובות מעין אלה, אילו פנה ב"א אל זקני ביתא ישראל, היה מתבקש להביא עדים רבים. על העדים להיות מהימנים, בעלי ידיעות ואמורים לזכור אם אמנם היה קס סבהת ללא ספק בן אד"א, והאם ידוע להם הייחוס לקס סבהת, הנטען על-ידי ב"א. ויש להניח שהזקנים היו מכירים את הכושר של האתיופים 'להמציא' אילנות יוחסין ולהתאימם לצרכיהם האישיים.

ג. פירושים של שם: המשמעויות הרבות של דינזו/דינזא

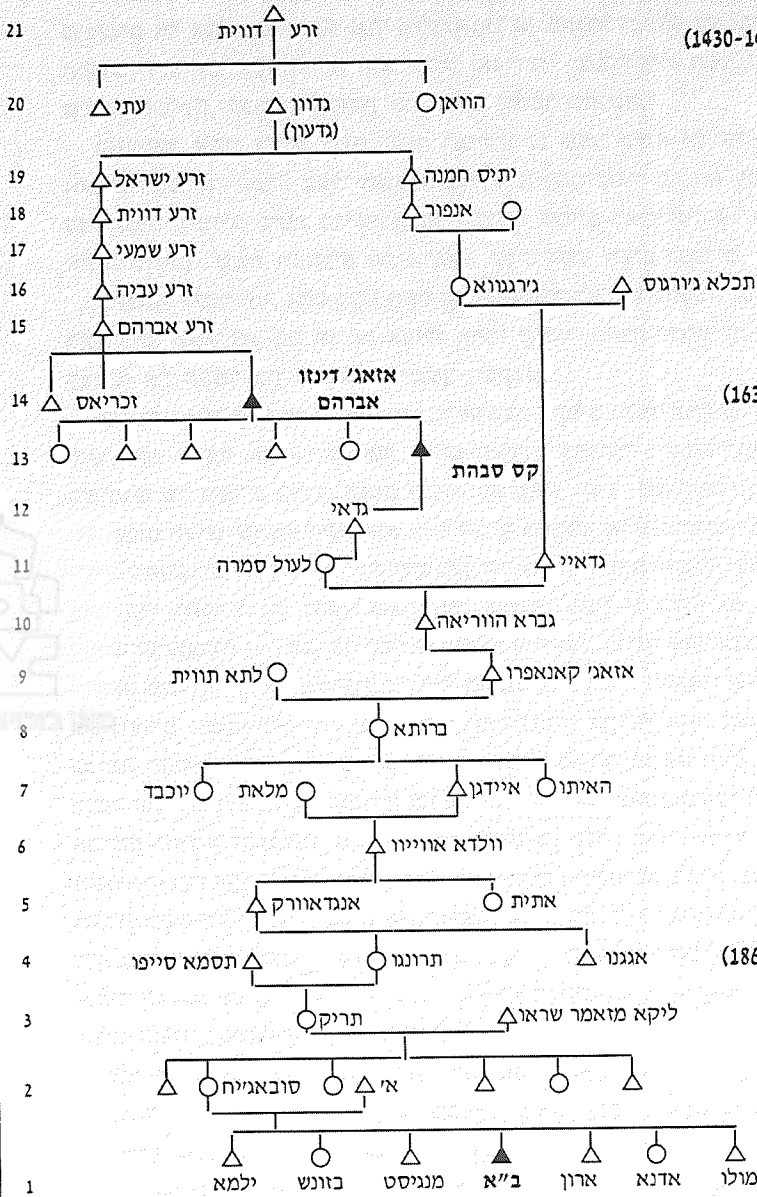
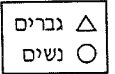
על סמך תיאורו של ב"א את אד"א כגואל ביתא ישראל, אפשר להניח שהשם דינזו מוכר היטב בקרבם. אולם אנשים אחדים בעלי ידיעות נרחבות לא שמעו מעולם עליו או על תפקידו בתולדות העדה.

קיסר יצחק (יצחק, 1413-1430)

קיסר סוסניוס (1607-1632)

קיסר תיוודרוס (1855-1868)

קיסר היילה סלאסי (שלט 1916-1974)

באמהארית יומיומית דינזו/דינזאז אינו שם פרטי ולכאורה הוא חסר מובן. כמה מידענים אף אמרו, שהמונח נגזר מלשון געז או מתגרינית ולא מאמהארית. המונח הקרוב לו ביותר באמהארית הוא 'דנזה' או 'דנדו', שפירושו: חסר תחושה, קהה, טיפש, משותק, קפוא; להקהות או לגרום לחוסר תחושה.⁹

בחיפוש אחר פירוש לשם דינזו, ראיינתי 12 מבני ביתא ישראל: מהם שישה (חמישה גברים ואשה) בעלי השכלה מודרניים (שני בוגרי תוכנית כפר בתיה, שני סטודנטים באוניברסיטת בר-אילן, קצין צה"ל שסיים לאחרונה את שירותו, בוגר אוניברסיטה); ששת האחרים הם ארבעה קסים ושני זקנים נכבדים.

בתגובה לשאלותי, איש מבין הקבוצה הראשונה לא ידע להסביר את משמע השם דינזו ולא שמע את שם אד"א. אפילו אחרי קריאה מתוך הכרוניקה, הם לא ידעו לפענח את הקשר בין 'דינזאז' להמשך הטקסט.

בניגוד בולט לקבוצה הראשונה, כל ארבעת הקסים ואחד הזקנים ידעו, פחות או יותר, את סיפור אד"א. שלושה קסים העירו, שהכינוי דינזו/דינזאז ידוע והוא בשימוש של נוצרים בלבד. האיש הנדון, הם טענו, יש לו שם יהודי: טזאזו אברהם. שני קסים הציעו שהשם דינזו הוא אולי הגייה מוטעית או שיבוש של טזאזו. קס אחד הציע שהנוצרים לא התלהבו להודות בכך שיהודי היה גורם להצלה, לכן המציאו שם אחר כדי להסתיר את זהותו האמיתית. 'מסכה' מעין זו היתה גם עשויה לסייע למומרים לנצרות — שכן כך יכלו להתגאות בייחוסם לדינזו אברהם בלי לחשוף את מוצאם מביתא ישראל. (שיקול זה היה משמעותי במקרה נישואין של ביתא ישראל עם נוצרים אמהאריים ותיקים, שאילו יכלו לזהות בקלות אחד מאבות המשפחה כביתא ישראל, היה בעל המוצא היהודי בעמדה נחותה במשא ומתן.) אחד הקסים קישר את 'דנזה' למעשה הגבורה של אד"א — מרוב המתנה בשער לסוסניוס קיבל אברהם שיתוק ובתגובה על כך צעקו האנשים: דִּינְזוּ! דנזו! (הוא משותק! הוא משותק!) וזה הפך להיות כינויו. הזקן שלא הכיר את הפרשה הציע, בכל זאת, פירוש מעניין לשם דינזו אחרי שקרא את התיאור בכרוניקה. הוא הגיע למסקנה, שאברהם היה בעל אמונה פשוטה. אולי האנשים לעגו לו על אמונתו שעל-ידי המתנה בשער יצליח לשכנע את סוסניוס הכל-יכול. אולי כינוהו דינזו במובן טיפש. אחרי שהצליח, הכינוי נשאר, כמזכרת לעוצמת אמונתו.

שני ההסברים המורכבים ביותר התרכזו בהבטים אחרים של הסיפור. הזקן המלומד, שלדבריו למד על הפרשה מפי אחרון הכוהנים הגדולים של העדה, קס אורי בן ברוך, אמר שדינזו נגזר מהמלה 'מגזגז', שפירושה דמדומי שקיעה או כמעט חשכה. הכוונה לסכנה החמורה שבה היו שרויים ביתא ישראל בזמנו של סוסניוס. הם היו קרובים לקץ חייהם ועמדו להיבלע בחשכת מדיניות ההשמדה של סוסניוס, והנה

9 בהסתמך על הגדרות אלו, ציין לסלאו, כי הפירוש של שם זה אינו מובן. הוא לא מצא קשר בין השם הזה למשמע 'לגרום לחוסר תחושה'. ראה: לסלאו, עמ' 80, הערה 17.

אירע להם נס: אברהם הצליח להצילם מהשמדה ולחלצם מחושך לאור. על כן הוא זכור כ'דינזו', זכר לאותו חושך.

לבסוף, קם בעל ידיעות רחבות ביותר טען שהכיר היטב את פרטי הפרשה וסיפר סיפור מורכב, כיצד אחרי הצלחתו בהמתנה בשער, זכה טזאזו אברהם בכינוי דינזו. קיצורו של הסיפור: סוסניוס היה לו סוס פרא לבן ואיש לא הצליח לאלפו. אזאג' טזאזו אברהם, אהוב הקיסר, התעקש לאלף את הסוס: שם עליו רסן, קפץ ורכב על גבו במשך שלושה ימים על פני שטחים נרחבים. כאשר עצר באורוות הקיסר, היה הסוס כה מותש ועייף שנראה 'משותק'. כדי לזכור את אומץ ליבו וכוחו של הרוכב, הוא כונה מאז דינזו במקום טזאזו — קשר מטאפורי בין שם אדם ובין תכונה מסוימת של סוס, המופיע לעיתים קרובות בסיפורים על גיבורים אתיופיים.

סיכום

מיגוון הפירושים השונים לשם דינזו/דינזאז קורע צוהר אל הכישרון האתיופי הידוע למישחקי מילים ולשימוש עדין בכפל לשון. אנו למדים, כי זקני ביתא ישראל הם בעלי ידע על עברם ותרבותם אלא שהם לא הצליחו להעבירו לילדיהם. חוקר תולדות ביתא ישראל המבקש להסתמך על מסורות בעל-פה נתקל במקבילות, או בסתירות, מרתקות ומביכות ובהמצאות דמיוניות לכאורה. כיוצא בזה מי שמבקש לקבוע את השורשים ה'יהודיים' האותנטיים של יחיד מביתא ישראל על סמך שיחזוריים גנאולוגיים מפי עדים אינו יכול לדעת בודאות מה מדכריהם הוא בגדר עובדה ומה המצאה, מה היסטוריה משפחתית מציאותית ומה מסורה מיתולוגית וסלקטיבית מאוד משובצת בתוך רקע היסטורי.

בחינה מדוקדקת של מכתב ב"א אל ממשלת ישראל מאפשרת הצצה אל מספר הבטים של תפישת העולם או ה'מנטאליות' של מי שנולד וגדל בחברה אתיופית מסורתית.

אופייני לאיכר אתיופי, למשל, שיש לו תלונות או דרישות, לכתוב או להכתוב לסופר פנייה אל דמות בעלת סמכות. הוא יעדיף לפנות אל הסמכות הגבוהה ביותר העשויה לשעות אליו ולטפל בעניינו. אופייני למחבר הפנייה להפריז בפרטים חשובים, או להוסיף עליהם, העשויים להשפיע על הנמען להענות לבקשה.

הדגש על אד"א במכתב הנידון מדגים את הנטייה לשלב גנאולוגיה, היסטוריה ואגדות עתיקות. האתיופי אוהב לתאר את אבותיו המפוארים. רשימות ייחוס, הנשמרות בקנאות — נוסף לחשיבותן המסורתית בתביעות לקרקע, לשיפור מעמד אישי, למשא ומתן על נישואין — זכו בשנים האחרונות לחשיבות בתור הוכחות למוצא אותנטי מביתא ישראל. שימוש זה לצרכי בקשות לעלייה או נישואין בישראל בלא חובת גיור מעורר בעיות הקשורות במדיניות של רשויות הממשל כלפי ביתא ישראל, אך אין הן מעניינו של מאמר זה.

אוסף עוד כמה הערות המשתמעות מהדיון לעיל לשימת לב החוקרים העוסקים במסורות בעל-פה של ביתא ישראל:

(1) יש הכרח לחקור נושאים היסטוריים על-ידי ריאיון שיטתי של זקני ביתא ישראל, שמצויים בתוכם בעלי שפע של ידיעות שטרם נוצלו. התיעוד בעל-פה גם עשוי לחשוף דמויות היסטוריות נוספות של ביתא ישראל, ונוכח מיעוט המקורות הפנימיים על תולדותיהם יש למקור זה חשיבות רבה לכתיבת היסטוריה שלמה יותר של העדה.

(2) יש לשים לב לנטייה האתיופית לתקן את ההיסטוריה או לשפר את ייחוס המשפחה אם הדבר משרת את האינטרסים של המספר. אילנות יוחסין יש לבדוק ככל האפשר על-ידי השוואות בין משפחות קרובות.

(3) יש עדיין מקום לספקנות לגבי מסקנות החוקרים על אודות ביתא ישראל. החוקרים לא יכלו לדבר עם זקני העדה המלומדים, שהם כיום נגישים בישראל. אולי יש גם חוקרים שהוטעו על-ידי מומחים כביכול, שאינם מבחינים בין עובדות היסטוריות ובין אגדות ומיתוסים.

הפניות ביבליוגרפיות

G.J. Abbink, <i>The Falashas in Ethiopia and Israel — The Problem of Ethnic Assimilation</i> , Nujmegan 1984.	אבינק
A. Hoben, <i>Land Tenure among the Amhara of Ethiopia</i> , Chicago 1973.	הובן
W. Leslau, 'A Falasha Religious Dispute', <i>Proceedings of the American Academy of Jewish Research</i> , XVI (1947), pp. 71-95.	לסלאו
J. Quirin, <i>The Evolution of the Ethiopian Jews</i> , Philadelphia 1992.	קוירין, התפתחות
—, 'Oral Traditions as Historical Sources in Ethiopia: The Case of the Beta Israel (Falasha)', <i>History in Africa</i> , 20 (1993), pp. 297-312.	קוירין, מסורות
S. Kaplan, <i>The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia</i> , New York 1992.	קפלן